

Д. Г. Дяченко

РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Стаття присвячена райковецькій культурі в Середньому Подніпров'ї. Враховуючи досягнення вітчизняної археології у розвитку питання, визначено основні проблеми та можливі шляхи їх вирішення. Розглянуто генезис, хронологію й особливості розвитку матеріальної культури райковецьких пам'яток VIII—IX ст. правобережної частини долини Дніпра.

Ключові слова: райковецька культура, волинцевська культура, Середнє Подніпров'я, хронологія, раннє середньовіччя, ранньогончарний керамічний комплекс.

Етнокультурна ситуація в Середньому Подніпров'ї наприкінці I тис. н. е. є однією з ключових проблем вітчизняної історіографії. Її розробка триває ще з XIX ст., хоча найбільш плідний етап розпочався з 1950—1960-х рр., коли було відкрито й досліджено чимало неукріплених ранньослов'янських поселень, що докорінно змінили розуміння перебігу історичних процесів і розвитку матеріальної культури переддержавної доби. Утім, оцінка результатів такого стрімкого розвитку досліджень не є однозначною. З одного боку, отримані титанічними зусиллями колекції значно поживили дослідження й дискусії, відкривали нові напрямки профільних тематик, що, зокрема, добре проілюстровано обсягом тогочасних і подальших публікацій. З іншого, методика видобування археологічного джерела на слов'янських пам'ятках переживала етап свого зародження, рівень проведення польових робіт лише розпочинав вдосконалюватися. Окрім того, інтерпретаційні моделі, створені в умовах тогочасних обмежених інформаційних можливостей, ще й під тиском офіційної радянської догматики,

нині, в переважній більшості випадків, втратили свою актуальність. Сказане вище не ставить за мету применшити здобутки тодішніх дослідників, адже саме завдяки ним сучасна археологічна наука досягла значних успіхів. Нині зацікавлення даною тематикою не згасає; навпаки, за останні десятиліття масштаб напрацьованих став настільки величезним і різноманітним, що один лише його огляд заслуговує на окреме монографічне дослідження.

Одним із аспектів, що викликає найбільше дискусій, залишається питання функціонування райковецької культури в Середньому Подніпров'ї та її місце в надзвичайно складній етнокультурній ситуації даного регіону в VIII—IX ст. Суперечливими залишаються генеза та хронологія райковецьких старожитностей, характер взаємозв'язків носіїв салтівської, волинцевської та райковецької культур. Нерозв'язаною є проблема причин «виживання» райковецьких пам'яток у Канівському Подніпров'ї на тлі катастрофи волинцевської культури першої третини IX ст. та багато інших. У літературі запропоновано чимало можливих шляхів вирішення даних питань, зокрема, найважливішими видаються праці О. М. Приходнюка, В. О. Петрашенка та О. В. Комара. Однак, детальне знайомство з історією проблематики та матеріалами райковецьких пам'яток Середнього Подніпров'я, у першу чергу — ранньогончарним керамічним комплексом, дозволяє вдатися до деяких інших висновків.

Одразу слід зазначити, що мова піде саме про часткову реінтерпретацію наявного нині археологічного матеріалу пам'яток VIII—IX ст. правобережної частини долини Дніпра від гирла р. Тясмин на півдні до гирла р. Віта на півночі, а також — долин нижніх течій головних пра-

вих допливів Дніпра на позначеному відтинку (рр. Тясмин, Рось, Стугна). Адаже незважаючи на значну кількість опублікованих досліджень, про що говорилося вище, останніми десятиліттями обсяг доступних археологічних джерел суттєво не збільшився. Виняток становлять результати ситуативних науково-рятивних досліджень волинцевських поселень Обухів II та Ходосівка—Козаків Яр (Петраускас и др. 2011, с. 61—88; Петраускас 2019, с. 79—94; Готун та ін. 2012; 2014). Також варто відзначити планомірні дослідження Канівського поселення райковецької культури 1997—2014 рр., що є надзвичайно важливими, однак, опрацювання матеріалів та їхнє введення в науковий обіг триває, що ускладнює роботу з ними (Синиця, Терпиловський 2010а, с. 226—237). На наш погляд, рушійні зміни в розробці проблематики можливі виключно після проведення масштабних розвідок щодо виявлення, картографування та паспортизації археологічних пам'яток зазначеного регіону, серед яких потенційно можуть з'явитися й такі, що відносяться до VIII—IX ст. І лише після збагачення джерельної бази можна вдатися до кардинальних переглядів існуючих історіографічних традицій.

Дві хвилі кочівницького вторгнення — наприкінці VII ст. та на початку VIII ст., що маркуються випадіннями слов'янських скарбів I та II груп, докорінно змінили етнокультурну мапу регіону. Детальні історичні реконструкції цих процесів навів О. В. Комар (Комар 1999, с. 111—136; 2004, с. 87—91; 2005, с. 207—218; 2006, с. 403—412; 2012b, с. 128—191; 2017, с. 31—43). Територія випадіння скарбів співпадає в загальних рисах з межами волинцевської культури (Щеглова 1990, с. 162—204; Гавритухін, Обломський 1996, с. 106; Комар 2012b, с. 141). Її формування припадає на першу третину VIII ст. і пов'язане з просуванням на північ носіїв пеньківської культури в ареал колочинської, де під впливом кочівницького елемента й постають пам'ятки нового типу (Юренко 1985, с. 116—125; Сухобоков, 1975, с. 41—57; 1992, с. 16—36; 1999, с. 25—39; Приймак 1994, с. 9—12; Комар 2012а, с. 301—303). Основний ареал цієї культури — землі Лівобережжя між середньою Десною та Ворсклою, однак вже в середині VIII ст. аналогічні поселення з'являються також у вузькій смузі Дніпровського Правобережжя (Приймак 1994, с. 12—31; Петрашенко 1990, с. 47—50). Волинцевські пам'ятки, зважаючи на особливості матеріальної культури, відносять до зони впливу Хозарського каганату (Березовець 1965, с. 47—65; Горюнов, 1975, с. 3—10; Щеглова, Обломський, Гавритухін 1996, с. 130—136; Комар 2012b, с. 140—151).

На території Правобережного Подніпров'я ситуація видається інакшою. Картографування кочівницьких поховань початку VIII ст. показує шлях просування кочовиків в період

навали з одного боку, а з іншого — встановлює межі впливу хозар на Правобережжі (Комар 2006, с. 407—409). Однак, на даній території не спостерігається кристалізації пам'яток одного культурного типу. Тут співіснують волинцевська культура, пам'ятки сахнівського типу, а також — райковецька культура. Хоча населення, що репрезентує зазначені пам'ятки знаходиться у тісних контактах з носіями салтівської культури (Щеглова 1987, с. 77—85), вплив останніх видається опосередкованим.

Дослідники по-різному намагалися пояснити своєрідність правобережних археологічних пам'яток VIII—IX ст. Результатом став цілий ряд фундаментальних та узагальнюючих досліджень, котрі подекуди базувалися на діаметрально протилежних поглядах. Однак, непоміченим залишався простий факт — територіальне диференціювання місцевих культур. Так, якщо розглядати т. зв. Київське Подніпров'я, то тут протягом середини VIII — початку IX ст. існують пам'ятки виключно волинцевської культури, хоча й із незначними місцевими особливостями (Кравченко 1979, с. 74—111; Петраускас 2019, с. 79—94). Нині до цього переліку входять відкриті поселення в Києві, Китаєві, Ходосівці — Козаковім Яру, Обухові II. Відомі волинцевські поселення й південніше. Проте, вже у Канівському Подніпров'ї спостерігається на поселеннях співіснування поряд різнокультурних елементів (Бучак, Григорівка, перший горизонт Монастирка та розташоване на протилежному березі Дніпра від нього поселення Стовп'яги). Ще далі на південь та південний захід — в басейнах Росі та Тясмину — волинцевські пам'ятки відсутні взагалі, натомість існують пам'ятки т. зв. «сахнівського типу» та райковецької культури, що містять нечисленні салтівські імпорти.

Такі спостереження приводять до двох головних висновків. По-перше, пам'ятки волинцевської культури окреслюють зону впливу Хозарського каганату на Правобережжі, що на півночі та на півдні дивним чином співпадає з відомими бродами через Дніпро — поблизу Києва та Монастирка (пізніше — Зарубський брід). Очевидно, що перший був більш важливим, про що свідчить розташування в околицях великих волинцевських поселень та наявність на території сучасного Києва салтівських катакомбних поховань цього періоду, котрі могли належати певному військовому контингенту, аналогічному до битицького (Плетнєва 1967, с. 73; Моця 1993, с. 131; Марков 2016, с. 41). По-друге, територія на південь та південний захід від окресленої не була безпосередньо включена до хозарської культурно-політичної сфери, а знаходилася на її маргінесах. Крім того, археологічні реалії Поросся та Потясминня свідчать, що попри катастрофічні наслідки кочівницьких навал та міграцій слов'янського населення наприкінці VII — на початку VIII ст., в даних

регіонах певні поселення продовжили своє існування і з часом репрезентували вже райковецьку культуру.

У даному контексті матеріали Потясминня є ключовими у питанні появи райковецької культури в Подніпров'ї, адже саме тут простежено безперервне існування протягом кінця VII — початку IX ст. ранньослов'янських пам'яток, котрі доволі чітко ілюструють зміни в матеріальній культурі.

Потясминська група пам'яток, що стосується нашого періоду (Луг I, Луг II, Стецівка, Макарів Острів), була відкрита й досліджена Д. Т. Березовцем під час рятувальних робіт, пов'язаних із будівництвом Кременчуцької ГЕС та наповненням відповідного водосховища (1956—1959 рр.). Окрім того, в подальшому, поблизу с. Велика Андрусівка було зафіксовано декілька синхронних ґрунтових могильників.

Аналізуючи матеріали поселень, можна виділити три хронологічні горизонти. До першого відносяться житла 1, 3, 5—7, 9 і 21 на поселенні Луг I, на Лузі II — житла 7 і 9, на Макаровому Острові — житла 2 і 10, та будівлі № 7, 9, 10, 11 на поселенні Стецівка. Для нього характерні заглиблені житла з печами-кам'янками. У керамічному наборі переважають ліпні товстостінні плечисті опуклобокі горщики з відігнутими, прикрашеними пальцевими заціпами або ж насічками вінцями, у незначній кількості представлені архаїчні біконічні товстостінні горщики. Гончарна кераміка в цих комплексах представлена незначною кількістю сіролщеної пастирської та посудин канцерського типу (Приходнюк 1980, с. 15—16; Володарець-Урбанович 2010, с. 147—152). Зважаючи на ряд фактів: 1) дату розгрому Пастирського городища, що відноситься до початку VIII ст. (Комар 2005, с. 211); 2) пастирську гончарну кераміку, що не могла потрапити на слов'янські поселення після руйнації городища; 3) відсутність імпорту салтівської культури; 4) відсутність у керамічних наборах зі згаданих жител співіснування ліпної та ранньогончарної кераміки, верхню дату цього горизонту можна визначити не пізніше як кінець першої чверті VIII ст.

Наступний хронологічний горизонт репрезентують собою житла 4, 11, 16, 17, 20, 25—27, 29, 30 з поселення Луг I, на Лузі II — житла 1—4, 11. У цей час конструкція жител не зазнає змін, натомість доволі яскраві перетворення відбувалися у складі керамічних наборів. Вищеописана ліпна кераміка набуває нових типів. Разом із тим, з'являється невеликий відсоток ранньогончарної кераміки, багато орнаментованої прямими та хвилястими лініями, що за технологією виробництва мало відрізнялася від ліпної. Окрім того, у певній кількості зустрічається кераміка салтівської культури, а також — фрагменти амфор. Якщо ж звернути увагу на відсоткове відношення керамічного матеріалу, зустрінутого суцільно в заповнен-

нях жител та культурному шарі поблизу них, наведеного Д. Т. Березовцем, то ми бачимо, що загальний відсоток гончарної кераміки зростає від 4,19 до 11,12 %, причому таке зростання забезпечене не завдяки збільшенню кількості ранньогончарної кераміки райковецьких типів, а в першу чергу з огляду на збільшення кількості гончарних салтівських посудин та амфорної тари (Березовець 1963, с. 190). Таким чином, цей горизонт можна пов'язати із зростаючими контактами населення з представниками салтівської культури. Відтак, якщо час активної фази формування останньої припадає на кінець другої чверті VIII ст. (Комар 1999, с. 131—133), то найімовірніше час існування цього горизонту можна визначити в межах середини — другої половини VIII ст.

Найпізніший хронологічний етап потясминських поселень представлений житлами 1, 3—9 з поселення в ур. Макарів Острів. У житлобудуванні та конструкції печей змін, як і в попередньому випадку, не відбувається. Керамічний комплекс включає ліпні та ранньокружальні райковецькі посудини декількох типів, амфори, незначну кількість фрагментів кераміки салтівського типу (Линка, Шовкопляс 1963, с. 224—242; Петрашенко 1992, с. 19—20). Зв'язки населення Макарового Острову з салтівською культурою на цьому етапі репрезентовані не лише знахідками імпортованої керамічної продукції, але й старожитностями іншого ґатунку: намісто з 46 дрібних намистин зі світло-сірої пасти, що було зафіксовано в житлі 3, а також — дві сокири зі скарбу залізних речей, що походять з житла № 1, мають аналогії серед салтівських старожитностей (Плетнєва 1967, с. 158—159). Загалом, із огляду на наявність на даному етапі салтівських імпорту, хоч і в дещо меншій кількості (Березовець 1965, с. 57—58), та відсутність складнопрофільованих ранньогончарних райковецьких форм, хронологія цього горизонту встановлюється широко другою половиною VIII ст.

Подібна хронологічна ситуація спостерігається й на групі могильників біля с. Велика Андрусівка, що були виявлені в ході обстежень узбережжя новоутвореного Кременчуцького водосховища в 1961 р. Є. П. Петровською та Д. Я. Телегіним, а в подальші роки частково досліджена Д. Т. Березовцем (Петровська, Телегін 1965, с. 178—179; Березовець 1969, с. 58—59). Фактично поховання знаходились впритул до берегової лінії, або ж вже частково на мілководді. Нині вся територія могильників затоплена лінзою Кременчуцького водосховища.

Незважаючи на значні руйнівні впливи багаторічної оранки та хвиль «Великої води» першої фази існування водосховища (1959—1961 рр.), Д. Т. Березовцю все ж вдалося археологічно дослідити (наскільки це було можливо) протягом 1961—1963 рр. місцезнаходження

поховань, і розподілити їх на 4 територіальні й хронологічні групи. Могильник 2 і 3 розташовувалися на дюнах лівої сторони тясминської долини, могильник 4 — поблизу колишнього хутора Каширівка, а могильник 1 — між колишніми хуторами Бондарівка та Каширівка.

Могильники 2 і 3 більш ранні, містять урнові та безурнові трупоспалення на стороні, в яких поховальні урни представлені в переважній більшості біконічними горщиками пізньопеньківського етапу, а з поховання 4 могильника 2 походить бронзова пряжка, котра датується кінцем VII ст. (дані могильники можна співставити з поселеннями в ур. Молочарня та раннім горизонтом Лугу I). Могильник 4, який також репрезентований урновими та безурновими безкурганними похованнями в ямках, представлений частково біконічними горщиками, а також — фрагментами високих округлобоких посудин з ледь відігнутими вінцями, крім того, з території могильника походить антропоморфна фібула, що датується першою половиною VIII ст. й має численні аналогії з Пастирського городища (Володарець-Урбанович 2015, с. 87—89). Могильник 1, як і попередні, представлений урновими та безурновими трупоспаленнями на стороні в невеличких ямках. Керамічний матеріал — ліпними і примітивними ранньокружальними орнаментованими посудинами раннього етапу райковецької культури (другої половини VIII — початку IX ст.), а відтак він співставляється з поселеннями Луг II та Макарів Острів (Березовець, 1969, с. 59—66). Цілком погоджуючись з автором досліджень, зазначимо, що в подальші роки інформаційний потенціал дослідженої пам'ятки став предметом для численних слов'янознавчих археологічних студій, що надавали цим могильникам різну культурну приналежність та хронологічні рамки (Сміленко 1975, с. 82; Петрашенко 1999, с. 235—236; Приходнюк 1998, с. 29).

Не менш цікавою видається група сахнівських поселень (Довженок, Линка 1959, с. 102—113; Кухаренко 1963, с. 243—250; Приходнюк, 1976). Ліпний керамічний комплекс даних пам'яток надзвичайно подібний до потясминських груп, що дозволило свого часу О. М. Приходнюку дійти висновку, що райковецька культура в Середньому Подніпров'ї була сформована шляхом співіснування пізньопеньківських пам'яток із старожитностями проміжного сахнівського етапу, час виникнення й побутування якого дослідник визначав кінцем VII — серединою VIII ст. Формування райковецької культури, на його думку, відбувалося протягом середини — другої половини VIII ст. (Приходнюк 1980, с. 113—125). Власне, в подальшому, сахнівський тип та райковецькі старожитності вбачалися досліднику спорідненими — райковецьку культуру він розглядав як логічне продовження розвитку сахнівських старожитностей (Приходнюк 1980, с. 49). В. О. Петра-

шенко відстоювала інші позиції, зважаючи на статистичний аналіз керамічних комплексів Середнього Подніпров'я й наголошуючи на більшому зв'язку сахнівських комплексів з традиціями волинцевської культури (Петрашенко 1992, с. 80—92). Зважаючи на проведену типологію, класифікацію керамічного матеріалу та жител із пам'яток Дніпровського лісостепоного Правобережжя, дослідниця дещо раніше висунула тезу про існування своєрідної «придніпровської» або ж «подніпровської» культури VIII—X ст., куди включала як старожитності «сахнівсько-волинцевського» етапу, так і райковецькі пам'ятки, а її носіями були оголошені літописні поляни (Петрашенко 1981, с. 157—158). Зважаючи на власні студії волинцевської культури, такий погляд не поділяв О. В. Сухобоков (1992, с. 74—86; 1994, с. 207—209; 1998, с. 62—63; 2000).

Окрім проблеми ліпних керамічних комплексів, постає ще й питання про облаштування опалювальних споруд. Якщо для райковецьких пам'яток в абсолютній більшості характерні печі-кам'янки, то в усіх житлах сахнівських поселень присутні глинобитні печі, у конструкції яких використовувалося каміння (Приходнюк 1976). До того ж, печі подібної конструкції зустрічаються в ранніх горизонтах Канівського поселення (Мезенцева 1965, с. 19—48) та на Бучаку (Петрашенко, 1990, с. 7—8; 1999, с. 161—165). Така конструктивна особливість була нехарактерною для пізньопеньківського часу, що разом із аналізом керамічного матеріалу дозволило В. О. Петрашенко наголошувати на спорідненості сахнівських пам'яток із волинцевською культурою (1981, с. 144—147).

Якщо питання відмінності конструкції печей залишається актуальним, то з приводу керамічного комплексу, враховуючи недовіки застосування статистичної обробки керамічного матеріалу ранньослов'янських пам'яток (Сухобоков 2000), позицію О. М. Приходнюка вважаємо більш обґрунтованою. Обидві групи справді виявляють неабияку подібність. Тут також з'являються поодинокі фрагменти примітивної ранньокружальної райковецької кераміки (Петрашенко, 1992, с. 85). Сахнівська група демонструє своєрідний «кущ» поселень в долині р. Рось, що існував протягом першої половини — середини VIII ст., синхронно з потясминською групою.

Узагалі, доволі цікавою видається ситуація середини — другої половини VIII ст. Неодноразово наголошувалося на безпосередньому перебуванні кочівницького елемента в даному регіоні (Горюнов 1987, с. 4), зокрема — на поселенні Стецівка. Помітно це й за кількістю салтівських й причорноморських імпортів. Спостерігається помітний розвиток матеріальної культури на потясминських поселеннях, що позначається на сахнівській групі також, про що була мова вище. Разом із тим, в другій

половині VIII ст. припиняється життєдіяльність в обох мікрорегіонах, однак аналогічні старожитності з'являються на Канівському поселенні, Монастирку, Бучаку, Стовп'ягах (Савчук 1983, с. 88—90). Чи не може це свідчити про активне просування населення з півдня в північному напрямку, у райони безпосередньо або ж близькі ареалу волинцевської культури? І чи не маркує це скарб з житла 1 Макарового Острова?

Близькими до Сахнівки є ранні житлові комплекси з Канівського поселення. Однак, говорячи про останнє, слід зробити декілька увідних зауваг. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на території Канівського природного заповідника досліджувалося Г. Г. Мезенцевою протягом 1957—1962 рр. та Є. В. Синицею в 1997—2014 рр. У результаті першого етапу досліджень було здобуто значну кількість археологічного матеріалу, систематизувавши який, Г. Г. Мезенцева видала відповідну монографію, котра більш ніж півстоліття залишалася єдиним джерелом інформації стосовно цієї пам'ятки. За минулий час вона стала історіографічною класикою, а її інформативна база міцно закріпилася у вітчизняній славістиці. Утім, проведення досліджень на сучасному рівні виявило ряд недоліків у кінцевих твердженнях Г. Г. Мезенцевої, детальний огляд яких, а також — попередні підсумки новітнього етапу наукових робіт на пам'ятці, було опубліковано Є. В. Синицею (Синиця, Терпиловський 2010а, с. 226—237). Не вдаючись до розлогих історіографічних оглядів, зазначимо лише, що зважаючи на складну стратиграфічну ситуацію пам'ятки, котру було зафіксовано протягом 1997—2009 рр., беззастережно оперувати даними Г. Г. Мезенцевої не видається можливим.

Однак, саме з розкопками 1957—1962 рр. пов'язано виявлення на поселенні заглиблених жител з глинобитними печами, аналогічними до сахнівських: вони були знайдені у 7 житлових спорудах із 21, досліджених протягом зазначеного часу. На відміну від Сахнівського поселення, тут єдиним комплексом з виключно ліпною керамікою є житло 2. Решта містить поряд з ліпними й примітивні ранньокружальні горщики, хоча ліпний посуд переважає (Мезенцева 1965, с. 19—51). Ще одну споруду, з гіпотетично глинобитною піччю, було виявлено в 2003 р. (будівля 1). Ця житлова споруда не мала пропорційних розмірів, заповнення її було одноманітне, не відрізняючись від культурного шару. Ніяких конструктивних особливостей не простежено, окрім дуже зруйнованих материкових останців, над якими, на рівні виявлення об'єкту, було зафіксовано темну пляму розмірами 1,5 × 1,3 м; череня, або пропеченої землі на площі в межах останців не виявлено. Найвність в заповненні невеликої кількості фрагментів виключно ліпних посудин, а також

той факт, що на поселенні всі глинобитні печі розташовувались на останцях, в той час як всі кам'янки — на підсипці, дали можливість автору, по-перше, ототожнити зруйновані останці з нижньою частиною глинобитної печі, по-друге — віднести цю споруду до кола найраніших на пам'ятці (Синиця та ін. 2005, с. 4—5). Втім, ретельно ознайомившись із описом даної споруди, складається враження, що її, радше, було сумлінно розібрано жителями поселення в давнину, очевидно — на будівельні матеріали. У результаті, її котлован доволі швидко заплив культурним шаром, котрий, до речі, містив залишки декількох епох. Сліди подібних запустинь будівель і перебудов на поселенні зустрічаються доволі часто (Синиця та ін. 2008, с. 12—16, 25—26). А тому за браком інформації неможливо чітко відповісти на питання, чи була наявна в цій споруді виключно ліпна кераміка, чи побутувала поруч і ранньогончарна. В усякому разі, навіть за такої логіки, будівлю 1 (2003 р.) можна віднести до ранніх на пам'ятці.

Отримані в результаті робіт 2005—2006 рр. дані свідчать, що для жител раннього етапу характерні наряду з глинобитними й печі-кам'янки. Так, доволі цікавою є конфігурація будівлі 4, будівлі 5 та ями 11. Будівля 4 являла собою заглиблене житло з піччю-кам'янкою, котра на момент розкриття котловану являла собою завал дрібного каміння. Крім того, не було виявлено жодних конструктивних особливостей, несучих конструкцій; будівля виявилася надзвичайно бідною на матеріал. Ці факти спонукали автора розкопок до висновку про те, що споруда й піч були розібрані й покинуті своїми мешканцями на певному етапі. Відносно хронологію будівлі допомагає встановити те, що її східний кут перерізає яма 11. Дно цієї ями зафіксоване майже на 0,5 м вище від долівки котловану будівлі 4. У заповненні ями траплявся різноманітний керамічний матеріал, зокрема — розвал денця ранньогончарної посудини, фрагмент вінець ліпного горщика сахнівської традиції. Окрім того, будівля 4 розташовувалась у 0,8 м на південний схід — південь від будівлі 5, котра відноситься до найпізнішого етапу функціонування пам'ятки, зважаючи на горілі конструкції, наявність двох стратиграфічних горизонтів, що притаманно для всіх пізніх споруд на пам'ятці (Синиця та ін. 2007, с. 12—16; 2010b, с. 4—7). Це підтверджують також дані стратиграфічного розрізу, котрий показав, що у давньоруський час природна западина на місці колишнього житла використовувалася як смітник. Скоріш за все, на момент такого своєрідного використання «западина була досить добре видна, а отже від моменту руйнації будівлі 5 пройшов нетривалий час» (Синиця та ін. 2007, с. 4—10).

Крім щойно описаного випадку, подібні явища траплялися й в інших об'єктах протягом

подальших досліджень. Для нас важливим є те, що на час початкового існування пам'ятки співіснували обидві традиції облаштування опалювальних споруд, адже є випадки наявності в житлах із глинобитними печами ранньогончарної кераміки, й виключно ліпні комплекси в будівлях з печами-кам'янками, і навпаки, доки домінуючими не стали останні. В який момент це відбулося, встановити наразі достатньо важко. Таким чином, присутність глинобитних печей не є хронологічним індикатором. Ще одним висновком є те, що внаслідок зафіксованих частих перебудов і виносенням жителями зі своїх колишніх будівель усіх «корисних» речей (будматеріали, цілі форми посуду), що опосередковано підтверджується знахідками в житлах лише пошкоджених, непридатних для подальшого використання посудин, неможливо встановити, чи насправді на початку існування поселення жителі користувалися виключно ліпним посудом, чи мали вже примітивно кружальний. Ліпні посудини надзвичайно близько повторюють типи з Сахнівки. Четверть усіх ліпних горщиків з Канівського поселення представляє тип І за Г. Г. Мезенцевою, він же — тип ІІІ за О. М. Приходнюком з Сахнівки, що є посудинами з дуже опуклим тулубом, добре вираженими плічками та прямими, майже вертикальними вінцями. Такі посудини зустрічалися і протягом розкопок 1997—2009 рр. (ці горщики вважаються архаїчною ознакою; Мезенцева 1965, с. 72—74; Приходнюк 1976, с. 115—117; Синиця, Терпиловський 2010b, с. 4). Широко представлені й інші типи посудин (Мезенцева 1965, с. 72, рис. 35; Приходнюк 1976, с. 112, рис. 10). Однак, Канівське поселення в сумі показує більшу варіативність форм ліпного посуду порівняно з Сахнівкою, що пояснюється довшим часом існування першого (Мезенцева 1965, с. 74—88).

Досить цікавими об'єктами, що висвітлюють відносну хронологію пам'ятки, є ями 8, 12, а також розвал 1. Обидві названі ями першопочатково функціонували як зерносховища, проте на певному етапі втратили первинні якості й використовувалися як сміттєві звалища. Характер заповнення ями № 8 свідчив про її одномоментне закидання в давнину. Переважна більшість керамічних знахідок з ями № 8 сильно фрагментована, значна їх частина має сліди вторинного обпалу, деякі фрагменти ошлаковані. У заповненні ями представлені фрагменти як ліпних, так і ранньокружальних посудин. Крім кераміки, тут зустрічалося дуже обпалене каміння, фрагменти глиняної обмазки (Синиця, Терпиловський 2009, с. 6—7). Ліпні посудини представлені слабопрофільованими горщиками зі ледь відігнутими вінцями, котрі прикрашені орнаментом у вигляді пальцевих защеців, характерних для Канівського поселення. Натомість, уламки ранньогончарних посудин, що тут зустрілися автору розкопок,

були доволі цікавими. Ці горщики являли собою наслідування салтівським та волинцевським гончарним посудинам, що проявлялося лише у збереженні форми: тісто, орнаментация, ступінь випалу не відрізняли їх від, власне, райковецьких ранньокружальних посудин. Лише у випадку першої посудини, котра наслідувала салтівський посуд, було декілька технологічних особливостей: у тісті були відсутні крупні фракції шамоту, поверхня, хоч і недбало, була заглажена, а також присутні сліди часткового лискування, фрагменти з котрим мали коричневий колір. Автор зазначав, що поодинокі фрагменти подібних посудин неодноразово зустрічалися на Канівському поселенні (Синиця, Терпиловський 2009, с. 7—10). Заповнення ями 8, а також розвал 1, з котрого походить ліпна, археологічно ціла, посудина з вертикальними, ледь відігнутими вінцями, являє собою рештки будівельного сміття, утвореного в результаті перебудови будівлі 3, котра знаходилась неподалік (Синиця та ін. 2008, с. 20—24). Відтак можна зазначити, що на певному етапі будівля 3 зазнала перебудови, за якої залишки первинної печі разом з керамічними посудинами, котрі «вийшли з ладу», опинилися в колишньому зерновику. Можна зробити висновок, що на першому етапі функціонування житла його мешканці користувалися як ліпним, так і ранньокружальним посудом, типовим для пам'ятки, зокрема показовим є архаїчний горщик сахнівської традиції (Синиця, Терпиловський 2009, рис. 11: 1). Поряд з цим набором виступають форми, що наслідували салтівський та волинцевський гончарний посуд, однак виготовлені майстрами з райковецького середовища, котрі лише подекуди відтворювали ті чи інші особливості оригіналів. На нашу думку, цілком доцільно зробити висновок, що такі гончарні вироби могли з'явитися лише внаслідок своєрідної моди на посуд відповідних культур. Хронологічно такі процеси не могли відбутися пізніше фіналу волинцевської культури та припинення салтівських імпортів в регіон, що визначається в рамках першої третини IX ст. Показово, що вищенаведені імітації не були унікальними: уламки такого посуду достеменно зустрічалися на Канівському поселенні в заповненні інших об'єктів та в культурному шарі (Синиця, Терпиловський 2009, с. 8—10).

Цікаво, що поряд з будівлею 3 спостерігається подібна ситуація з будівлею 1 (2007 р.) та ямою 12. Перебудова будівлі 1 полягала в переоблаштуванні опалювальної споруди, засипці первісної долівки материковим ґрунтом, а в результаті функціонування житла після перебудови утворилася нова долівка, розташована між материковою засипкою та шаром первинного запливання котловану. На рівні першої долівки виявлено уламки як ліпного, так і ранньогончарного посуду. Така ж ситуація сто-

сується й знахідок з рівня другої долівки, однак тут ранньогончарні горщики представлені розвалами двох посудин з манжетоподібним потовщенням вінець, а також — складним профілюванням (Синиця та ін. 2008, с. 12—16). Залишки перебудови опалювальної споруди містить яма № 12, розташована неподалік від будівлі № 1; характер заповнення свідчить про її одномоментне закидання, а серед матеріалу, крім обпеченого каміння, зустрічалися переважно уламки ліпних посудин, верхня частина розвалу ліпної корчаги, а також — рештки ранньогончарних посудин (Синиця, Терпиловський 2009, с. 14—15).

Коротко оглянувши головні здобутки новітнього етапу досліджень Канівського поселення, а також урахувавши інформаційну базу 1957—1962 рр., можна дійти таких висновків.

• До найранішого етапу існування пам'ятки слід віднести житла 1 (2003—2004 р.) і 4 (2005 р.). Для цього часу характерне співіснування глинобитних печей з печами-кам'янками, збереження основних типів горщиків сахнівської традиції, проте варіабельність їх форм проявляється вже тоді. Враховуючи сліди великої кількості перебудов та розбирання на будівельні матеріали жител, відповісти чітко на питання чи була на ранньому етапі у використанні виключно ліпна кераміка, чи вже побутували ранньогончарні форми, надзвичайно складно. Тому час виникнення і першопочаткового існування поселення можна визначити середньою — другою половиною VIII ст.

• До середнього етапу функціонування пам'ятки належать житлові будівлі 2 і 3 (2003—2004 рр.), будівля 2 (2007 р.), а також — нижній горизонт будівель 1 і 3 (2007 р.). Цей проміжок характеризується, перш за все, достеменно засвідченим побутуванням ранньогончарних посудин райковецької культури. У домобудівництві продовжують спільно функціонувати глинобитні та печі-кам'янки, однак, якраз протягом цього етапу останні стають домінуючими, а як наслідок — єдиними. Також на цьому етапі засвідчується наявність імпорту з ареалу салтівської культури та наслідуванні їм (ливарна формочка для відливки сережки, бронзові браслети й пряжки, скляні бусини) (Мезенцева 1965, с. 105—109; Михайлина 2000, с. 127). Крім того, наявні спроби імітування гончарного посуду салтівської та волинцевської культур при збереженні райковецької технології виробництва. За сумарною кількістю ознак цей період можна датувати другою половиною VIII — першою половиною (а найімовірніше — першою четвертю) IX ст.

• До фінального етапу належать горизонт будівель 1 і 3 (після перебудови), житлова споруда 5 (2005 р.) та будівля 4 (2009 р.). Важливим тут є те, що верхній горизонт характеризується оновленням старих і створенням нових жител, можливо після певного корот-

кочасного відтоку населення. Продовжують побутувати ліпні й ранньогончарні посудини, однак з'являються горщики зі складнопрофільованими вінцями, деякі з манжетоподібним потовщенням. Хоча цей посуд і виглядає як розвинені форми давньоруських посудин середини — другої половини X ст., за технологією виробництва він нічим не відрізняється від примітивно-кружальних: це товстостінні посудини (до 1 см і більше) з неякісним випалом (черепки їх мають у зламі два—три кольори). Ці типи можна пов'язати з поширенням в регіоні не давньоруських, а дунайських посудин, що детально описано В. О. Петрашенком (Петрашенко 2003, с. 125—132). У складі прикрас з'являються срібні лунниці з псевдозерню, дротяні скронові кільця (Мезенцева 1965, с. 109). За фактом відсутності речей давньоруського ґатунку з горизонту функціонування жител, а також того, що жителі Канівського поселення залишили його, як зазначає автор сучасних досліджень, не в результаті катастрофи, а внаслідок планомірної акції відходу (пожежа, сліди якої зафіксовані в житлах останнього горизонту, відбулася вже після початкового запливання котлованів будівель) (Синиця, Терпиловський 2010а, с. 226—237), можна визначити верхню дату цього завершального етапу кінцем IX ст., можливо — самим початком X ст.

Окрім Канівського поселення, в цьому регіоні надзвичайно яскравою є пам'ятка в ур. Монастирок. Городище з відкритим селищем було досліджено великими площами в ході робіт Є. В. Максимова та В. О. Петрашенка в 1974, 1979—1980, 1982—1985 рр. Загалом на Східному та Західному городищах, а також — відкритому селищі, за словами авторів, досліджено бл. 6 тис. м². До періоду, що нас цікавить, відноситься 23 житлові споруди на Східному городищі, 6 — на Західному, а також — 1 житло з території відкритого селища. За результатами робіт було видано монографію з детальним аналізом здобутої інформації, хронологією пам'яток та характеристикою їх культурно-історичної належності (Максимов, Петрашенко 1988).

В. О. Петрашенко визначала час існування пам'ятки VIII—X ст., виділивши два будівельно-хронологічні горизонти: VIII—IX ст. та IX—X ст. на основі переважання в ранніх комплексах ліпного посуду над ранньокружальним, в пізніх — зворотної ситуації, до того ж — наявності в них посудин з манжетоподібним потовщенням та складнопрофільованістю верхніх частин горщиків. Водночас виділення пізнього горизонту полегшувалось фіксацією одномоментної загибелі ряду споруд в результаті пожежі, на думку В. О. Петрашенка — пов'язаної з військовою акцією печенігів в 968 р. (Максимов, Петрашенко 1988, с. 92—103). Дещо модифікувавши цю теорію, О. В. Комар висунув думку про більш пізній час існування пам'ятки.

Ранній горизонт вміщував в межах першої половини IX ст., другий будівельний горизонт відносив до другої половини IX — другої чверті X ст., і пов'язував його формування з притокою в регіон носіїв «житомирського» варіанту райковецької культури. Час загибелі городища та поселення автор синхронізував з руйнацією Іскоростеня й раннім давньоруським часом загалом, пояснюючи таким чином наявність на Монастирку речей скандинавського походження, а також — арабських монет (Комар 2012а, с. 305—306; 2015, с. 66).

Ранній горизонт пам'ятки має синкретичний характер. На Монастирку відсутні достеменні комплекси з виключно ліпними посудинами. Керамічний набір загалом відноситься до райковецької традиції. Однак, ранній горизонт демонструє співіснування жител з печами-кам'янками та жител, у конструкціях склепіння печей яких використані глиняні вальки. Деякі опалювальні споруди вирізані в глині, або ж глина достатньо широко представлена в їх конструкції (№ 4, 14, 16, 21, а також 5 на території Західного городища). Подібна ситуація поєднання декількох традицій в облаштуванні печей зустрічається й на розташованому неподалік поселенні Бучак (Петрашенко 1990, с. 7—8).

Про житла 14, 16, 21, 22 в прикінцевих розміркованнях В. О. Петрашенко сказано, що вони не мають ознак горілих конструкцій, а тому віднесені до ранніх, однак в описах цих жител авторка зазначає очевидність загибелі цих будівель в результаті пожежі (Максимов, Петрашенко 1988, с. 21—25, 92—94). Ознайомившись з польовою документацією, стає зрозуміло, що в житлах 14 і 16 виявлені сліди залу горілих конструкцій стін та даху, однак стратиграфічно між ними та рівнем долівки вже зафіксовано шар запливання котлованів, що свідчить про те, що на момент пожежі на городищі ці житла не функціонували тривалий час (Максимов та ін. 1974, с. 15—18). Подібна ситуація стосується житла 21 (Максимов, Петрашенко 1988, с. 24—25). З цього випливає висновок, що характерні для сахнівської традиції (наявність в глинобитних конструкціях каміння) та волинцевської культури (кубовидні, вирізані в матеріку) печі функціонували в житлах, котрі на пізньому етапі пам'ятки вже були покинутими.

Важливими є спостереження щодо укріплень — рів і вал Західного городища було сконструйовано тоді, коли ранньосередньовічне поселення вже існувало певний час (Максимов, Петрашенко 1988, с. 80—82). Окрім того, на Монастирку присутні сліди перебудов, подібних до Канівського поселення (Максимов та ін. 1974, с. 8—10);

Спираючись на вищенаведене, можемо ствердити, що початково в ур. Монастирок існувало відкрите поселення. Місце було доволі зруч-

ним для облаштування, адже тут зберігалися залишки зарубинецьких земляних укріплень. У цей проміжок часу населення користувалося як ліпним, так і ранньогончарним посудом, однак переважав перший. У будівництві печей відчувається вплив волинцевської традиції, а прямокутна, вирізана в лесі, піч з житла 5 з Західного городища прямо відсилає до цієї культури. Крім того, В. О. Петрашенко виділила тип V ранньогончарного посуду, який за технологією виробництва та орнаментациєю повторював райковецький, однак за формою чітко наслідував гончарні посудини волинцевської культури (Максимов, Петрашенко 1988, с. 87), окремі знахідки яких, а також — кераміки й інших імпортованих салтівської культури, присутні на пам'ятці (Максимов, Петрашенко 1988, с. 92). Усе це свідчить про те, що первинне населення Монастирка мало близькі контакти з населенням волинцевської культури, імітуючи речі цього культурного кола, а відтак, цей етап можна віднести до другої половини VIII — початку IX ст.

У певний момент часу ситуація кардинально змінюється: зводяться вал та рів Західного городища, відбувається оновлення укріплень зарубинецького часу Східного городища, також присутні сліди перебудови жител. У цьому горизонті ми вже не бачимо посудин, що імітують волинцевські, однак з'являється складно-профільований посуд, що наслідує так званий «дунайський тип», високоякісні зразки якого траплялися на городищі (Петрашенко 2003, с. 127). Серед прикрас виділяються бронзова місяцеподібна сережка з литим привіском і псевдозерню (Максимов, Петрашенко 1980, с. 14), скроневе кільце з незамкненими кінцями з мідного дроту (Максимов, Петрашенко 1988, с. 92). На цьому етапі до населення городища потрапляють арабські бронзовий фейс та срібні дирхеми (житла 2, 9 зі Східного городища та № 1 з відкритого селища; Максимов, Петрашенко 1988, с. 14—15, 20, 62—64). Це явище надзвичайно важливе, адже зараховує Монастирок до кола обігу дирхемів в Східній Європі першого періоду (800—833 pp.). Поширення арабських монет в цей час в ареалі роменської культури добре описано О. В. Комаром, ним же це явище пов'язане з початковим проникненням в регіон скандинавів-русів і залученням Дніпровського Лівобережжя до контактної зони Волзького торгового шляху (2015, с. 57—74). Для Лівобережжя ці процеси розпочалися катастрофою волинцевської культури та припиненням постачання в регіон всіх салтівських імпортованих. Якщо для попереднього часу були характерні відкриті поселення, то на ранньому роменському етапі розвитку слов'янської культури Дніпровського Лівобережжя активно починають зводитися городища.

Чи не є аналогічним явищем і городище Монастирок? Вважаємо, що це питання має

позитивну відповідь. Другий горизонт городища, окрім вже згаданих монет, містить і знахідки скандинавського кола (Андрощук, Зоценко 2012, с. 110—111). В житлі 22 зафіксовано розвал ранньогончарної посудини, що за технологією виробництва й орнаментациєю не відрізняється від решти, а формою повторює роменські ранньогончарні посудини (Максимов, Петрашенко 1988, с. 26, рис. 19: 1). Цікаво це з огляду аналогій з роменським Новотроїцьким городищем, де в цей же період (друга—третя чверть IX ст.) з'являються прикраси «дунайських типів», а на деяких посудинах спостерігається орнаментация, характерна для райковецької ранньогончарної традиції (Комар, Сухобоков 2004, с. 168—169).

Загибель городища Монастирок пов'язана з військовою акцією, що репрезентується тотальним згарищем житлових, господарських споруд, а також укріплень. На раптовий напад вказують доволі чисельні залишки в будівлях різноманітного хатного начиння, горщиків з обвугленою їжею, а також — велика кількість ям-зерновиків з перепаленими зернівками (Максимов, Петрашенко 1988, с. 93—94). Відсутність слідів активних бойових дій, решток загиблих, поховань в зруйнованих об'єктах, як це трапляється в подібних випадках, свідчить про декілька можливих варіантів розвитку подій: населення могло встигнути врятуватися втечею або ж їх було масово взято в полон. На нашу думку, навряд чи можна синхронізувати загибель Монастирка з Іскоростенем. Хоча керамічні комплекси цих городищ доволі близькі, решта речового матеріалу кардинально різниться: прикраси, монети, зброя, котрі в згарищі Іскоростеня має широкі аналогії в давньоруських центрах першої половини X ст. (Комар 2012а, с. 327—331), відсутні на Монастирку, а тому датування загибелі цього городища в межах першої половини — середини X ст. є неприпустимим.

Характер загибелі Монастирка, притаманний останньому горизонту речовий набір, а також знахідка ланцетоподібного вістря стріли в згарищі житла № 1 з відкритого селища, дозволяють зробити припущення, що ця військова акція має пов'язуватися з періодом раннього закріплення скандинавів—русів в Середньому Подніпров'ї, їхніми військовими експедиціями-розвідками в регіоні, пошуком ресурсних зон, що археологічно фіксується в рамках кінця IX ст., а за літописом припадає на час 880—890-х рр. (Котышев, 2019, с. 54—63). Подібним, хоча й більш трагічним, є фінал Новотроїцького городища, що припадає на цей же час (Комар, Сухобоков 2004, с. 169).

В узагальнених рисах існування райковецької культури в Середньому Подніпров'ї можна визначити наступним чином. Її формування припадає на першу половину VIII ст. в Потяминні. Доволі рано, з середини VIII ст. (очевид-

но, на початку третьої чверті) розпочинається виготовлення ранньогончарного посуду. На першому етапі ранньогончарні посудини наслідують ліпні райковецькі форми, а також салтівський імпортований посуд. Протягом другої половини VIII ст. відбувається помітний розвиток матеріальної культури. У цей же час розпочинається просування в північному напрямку носіїв райковецької культури та населення сахнівських пам'яток, що маркується появою Канівського поселення, Монастирка, можливо — Бучака (Петрашенко, 1990, с. 7—8). Даному етапу притаманний синкретизм як у керамічному комплексі, так і в особливостях конструкцій опалювальних споруд. Фіксуються численні впливи носіїв волинцевської культури (та за їхнім посередництвом — салтівської) на представників райковецької. Це проявляється не лише у прямих імпортах, але й у намаганнях райковецького населення наслідувати гончарний волинцевський та салтівський посуд, однак, виходячи з власних технологічних можливостей.

Цікавим питанням залишається характер взаємозв'язків носіїв даних культур. Райковецьке населення сприймає салтівські й волинцевські імпорти, намагається наслідувати якісний гончарний посуд цих культур, ба навіть фіксується мирне співіснування двох культур на одних поселеннях — Монастирок, Бучак, Стів'яги. Однак, зворотні імпульси відсутні. Не спостерігається й тенденцій до асиміляції одних іншими. Хоча очевидно видається чисельна перевага волинцевського населення в регіоні, зважаючи на кількість й розмір пам'яток. Наразі відповідь на це питання відсутня.

Рубежем виступає перша третина IX ст. Розгром Битицького городища й суцільне згарище, в які перетворюються більшість поселень волинцевської культури, пояснюється в літературі раннім проникненням скандинавів в регіон (Комар 2005, с. 136; 2017, с. 31—43) або ж результатом переселення до Північного Причорномор'я мадяр (Щавелев, Фетисов 2017, с. 317—318). В будь-якому випадку, це призвело до зміни етнокультурної ситуації в Подніпров'ї. Як вважають певні дослідники, вціліла частина волинцевського населення мігрувала в межиріччя Оки та Дону (Григор'єв 2004, с. 23—25; 2009, с. 217—218)

Певний, однак не тривалий, час залишалися покинутими й райковецькі поселення. Вочевидь, після стабілізації ситуації мешканці повертаються, що відображається в перебудовах на Канівському поселенні та Монастирку, крім того, на останньому зводяться укріплення. Фінальному етапу існування культури притаманні контакти з ареалом Дніпровського Лівобережжя, притік речей «дунайського кола», а також — стрімкий розвиток форм ранньогончарного посуду. Ускладнюється загальне

профілювання посудин та оформлення вінець, характерним стає багатий лінійно-хвилястий орнамент, який вкриває практично всю площину виробів. Це говорить про застосування швидкого ручного кругу, який дозволив покращити симетричність посудин, а також створювати екземпляри більшого об'єму. Еволюція ранньокерамічного комплексу відбувалася лише за урізноманітненням форм, однак, технологічні показники (склад тіста, випал, щільність та товщина стінок посудин) говорять про фактичну незмінність і сталість традиції виробництва (Дяченко 2020, с. 4—8). Припинення функціонування найпізніших райковецьких пам'яток — Монастирка та Канівського поселення — відносимо до наслідків перших етапів закріплення русі в Середньому Подніпров'ї та відносимо до кінця IX — рубежу IX—X ст. За відсутності будь-якої джерельної та доказової бази, пов'язувати співпадіння в часі загибелі Монастирка й знелюднення Канівського поселення з появою розвинених ранньогончарних райковецьких форм на Старокиївській горі, у ранній фазі формування давньоруського Києва (Козюба 2010, с. 63: рис. 3, с. 65: рис. 4), та на Виповзівському археологічному комплексі (Скороход 2020, с. 99: рис. 9) не наважувомось.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрощук, Ф. А., Зоценко, В. Н. 2012. *Скандинавские древности Юга Руси: Каталог*. Париж.
- Березовець, Д. Т. 1965. Слов'яни й племена салтівської культури. *Археологія*, 19, с. 47-67.
- Березовець, Д. Т. 1963. Поселения уличей на р. Тясмине. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108: Славяне накануне образования Киевской Руси, с. 145-208.
- Березовець, Д. Т. 1969. Могильники уличів у долині Тясмину. В: Біділя, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 58-79.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років). *Археологія*, 3, с. 87-106.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2010. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках. *Археологія та давня історія України*, 4, с. 147-152.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. *Ганновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН.
- Горюнов, Е. А. 1975. О памятниках Волынецовского типа. *Краткие сообщения Института археологии*, 144, с. 3-10.
- Горюнов, Е. А. 1987. Пенковская и салтовская культуры в Среднем Поднепровье. *Краткие сообщения Института археологии*, 190, с. 3-7.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Непомнящих, В. Ю., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Лозниця, Т. В., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження поселення Козаків яр у Ходосівці. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 146-147.
- Готун, І. А., Синиця, Є. В., Казимір, О. М. 2013. Охоронні роботи на селищі Ходосівка—Козаків яр. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 195-197.
- Григорьев, А. В. 2004. О финальном этапе волынецовских древностей. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-пресс, с. 23-25.
- Григорьев, А. В. 2009. О славянских землях Хазарского каганата. В: Короткевич, Б. С. (ред.). *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Материалы международной конференции, Санкт-Петербург, 14—18 мая 2007 г.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 214-221.
- Довженко, В. И., Линка, Н. В. 1959. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70: Памятники зарубинецкой культуры, с. 102-113.
- Дяченко, Д. Г. 2020. Проблема ранньогончарного виробництва в середньодніпровському ареалі райковецької культури. В: Бібіков, Д. В. (ред.). *Гончарне виробництво середньовічного та ранньомодерного населення Наддніпрянини. Матеріали наукового круглого столу. Вишгород, 27 червня 2020 р.* Вишгород, с. 4-8.
- Козюба, В. К. 2010. Фотографії та малюнки розкопок В. В. Хвойки 1907—1908 рр. в садибі М. М. Петровського у Києві. В: Конвалюк, В. Н. (ред.). *Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції Київського обласного археологічного музею. Халеп'я, 19 лютого 2010 року*. Трипілля, с. 59-79.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2004. Салтовская и «салтоидная» культуры в Поднепровье. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной конференции*. III—IV. Киев; Судак: Академперіодика, с. 87-91.
- Комар, А. В. 2005. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным. *Евреи и славяне*, 16: Хазары, с. 207-218.
- Комар, А. В. 2006. Погребение кочевника нач. VIII в. у села Журавлиха в Среднем Поднепровье. *Стени Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 403-412.
- Комар, А. В. 2012а. Киев и Правобережное Поднепровье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—X веках: Археологическая панорама*. V. Москва: Вологда: Древности Севера, с. 300-333.
- Комар, А. В. 2012b. Поляне и Северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год: Предпосылки и пути формирования Древнерусского государства*, с. 128-191.
- Комар, А. В. 2015. Денежный счёт ранних славян в предгосударственный период. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2015 год: Экономические системы Евразии в раннее Средневековье*, с. 44-94.
- Комар, А. В. 2017. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии. В: Nagirnyu, V. (ed.). *Rus' and the World of the Nomads (the second half of 9th—16th c.)*. Publication from the 7th International Scientific Conference, Plzeň, 23rd—26th November, 2016. Krakow, с. 31-43.
- Комар, А. В., Сухобоков, О. В. 2004. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема приемственности. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-пресс, с. 159-173.
- Котышев, Д. М. 2019. *От Русской земли к земле Киевской. Становление государственности в Среднем Поднепровье. IX—XII вв.* Москва.

- Кравченко, Н. М. 1979. Исследование славянских памятников на Стугне. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне и Русь (на материалах восточно-славянских племен и Древней Руси)*. Киев: Наукова думка, с. 74-111.
- Кухаренко, Ю. В. 1963. Раскопки у с. Сахновки. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108: Славяне накануне образования Киевской Руси, с. 243-250.
- Линка, Н. В., Шовкопляс, А. М. 1963. Раннеславянское поселение на р. Тясмине. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108: Славяне накануне образования Киевской Руси, с. 234-242.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. О. 1980. Городище Монастирьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. *Археологія*, 33, с. 3-20.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. О., Погорелый, В. Н., Терпиловский, Р. В., Цыдровская, Л. А. 1974. *Отчет о раскопках городища Монастырек Каневского района Черкасской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/24—1.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. О. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.
- Марков, В. И. 2016. *Тюркский след в истории Украины X—XVII вв.* Санкт-Петербург: Евразия.
- Мезенцева, Г. Г. 1965. *Канівське поселення полян*. Київ: КДУ.
- Михайлина, Л. П. 2000. Хронологія та періодизація старожитностей райковецької культури. *Археологічні студії*, 1, с. 121-131.
- Моця, О. П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст.: за матеріалами некрополів*. Київ: Наукова думка.
- Петраускас, О. В. 2019. Волинцевський комплекс ранньослов'янського поселення Обухів 2. *Археологія*, 1, с. 79-94.
- Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Абашина, Н. С. 2011. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2 в 2007 г. *Stratum plus*, 5, с. 61-88.
- Петрашенко, В. О. 1999. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси у Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ; Львів, с. 230-239.
- Петрашенко, В. О. 1981. *Лесостепное Правобережное Поднепровье в VIII—X вв.* Дисертація к. и. н. ІА АН УССР. Киев.
- Петрашенко, В. О. 1989. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення). *Археологія*, 2, с. 32-43.
- Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка Правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.
- Петрашенко, В. О. 2003. Хронологія та походження середньодніпровської кружалної кераміки VIII — початку XI ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності центрально-східної Європи VIII—XI ст. Матеріали міжнародного польового семінару, 7—20 липня 2003 р.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 125-132.
- Петрашенко, В. А. 1990. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев: Наукова думка, с. 47-50.
- Петровська, Є. О., Телегін, Д. Я. 1965. Ранньослов'янський могильник на р. Тясмин. *Археологія*, 18, с. 178-179.
- Плетнёва, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 142. Москва: Наука.
- Приймак, В. В. 1994. *Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII — поч. IX ст.* Суми.
- Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования)*. Воронеж: ВГУ.
- Приходнюк, О. М. 1976. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось. В: Довженок, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'янорусської археології*. Київ: Наукова думка, с. 101-119.
- Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.
- Савчук, А. П. 1983. Ранньослов'янське поселення поблизу Переяслава-Хмельницького. *Археологія*, 42, с. 88-90.
- Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2010а. Археологічні дослідження пам'яток раннього середньовіччя на території Канівського природного заповідника: історія, здобутки, перспективи. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 226-237.
- Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2010б. *Звіт про археологічні розкопки 2009 року на Канівському поселенні Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/210.
- Синиця, Є. В., Гладких, М. І., Терпиловський, Р. В., Шидловський, П. С. 2007. *Звіт про археологічні розкопки 2005—2006 років Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства на території Канівського району Черкаської області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2005—2006/245.
- Синиця, Є. В., Кізіюн, О. Г., Кравченко, О. В., Моця, К. О., Терпиловський, Р. В., Ціліцький, В. В. 2005. *Звіт про археологічні розкопки 2003—2004 років на Канівському поселенні Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/151.
- Синиця, Є. В., Пічкур, Є. В., Гладких, М. І., Рижов, С. М., Терпиловський, Р. В., Шостик, О. І. 2008. *Звіт про археологічні розкопки та розвідки 2007 року Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства на території Канівського району Черкаської області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/170.
- Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2009. *Звіт про археологічні розкопки 2008 року на Канівському поселенні Канівської археологічної експедиції кафедри археології і музеєзнавства*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/277.
- Скороход, В. М. 2020. Виповзів — військовий і торгово-ремісничий центр у Нижньому Подесенні. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 91-104.
- Сміленко, А. Т. 1975. *Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.
- Сухобоков, О. В. 1994. Деякі спірні питання історії населення Дніпровського лівобережжя у другій половині 1-го тисячоліття н. е. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності України-Русі*. Київ: Наукова думка, с. 204-210.
- Сухобоков, О. В. 2000. Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу). *Восточноевропейский археологический журнал*, 3 (4) (online). Режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm> (Дата звернення 31.01.2021).

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1998. Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I — початку II тис. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 12, с. 59-65.

Сухобоков, О. В. 1999. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. *Археологія*, 2, с. 25-39.

Щавелев, А. С., Фетисов, А. А. 2017. К исторической географии Восточной Европы IX в. 2: Карта скандинавских комплексов и артефактов. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2015 год: Экономические системы Евразии в раннее Средневековье*, с. 278-328.

Щеглова, О. А. 1987. Салтовские вещи на памятниках волинцевского типа. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 77-85.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*, 1, с. 162-204.

Щеглова, О. А., Обломский, А. М., Гавритухин, И. О. 1996. Памятники волинцевского типа. Их специфика и генезис. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Галпоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 130-136.

Юренко, С. П. 1985. Волинцевская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.*, гл. 4, р. 2. Киев: Наукова думка, с. 116-125.

REFERENCES

Androshchuk, F. A., Zotsenko, V. N. 2012. *Skandinavskie drevnosti Iuga Rusi: Katalog*. Parizh.

Berezovets, D. T. 1965. Sloviany u plemena saltivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 19, s. 47-67.

Berezovets, D. T. 1963. Poseleniia ulichei na r. Tiasmine. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108: Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi, s. 145-208.

Berezovets, D. T. 1969. Mohylnyky ulychiv u dolyni Tiasmynu. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 58-79.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015. Fibuly V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny (znakhidky vid pochatku 2000-kh rokov). *Arkheolohiia*, 3, s. 87-106.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2010. Pastyrskiy honcharniy posud na slovianskykh pamiatkakh. *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 147-152.

Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. *Gapponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN.

Goriunov, E. A. 1975. O pamiatnikakh Volyntsevskogo tipa. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 144, s. 3-10.

Goriunov, E. A. 1987. Penkovskaia i saltovskaia kultury v Srednem Podneprove. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 190, s. 3-7.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Synytsia, Ye. V., Nepomishchych, V. Yu., Kolosov, Yu. H., Shakhrai, D. O., Loznytisia, T. V., Kvitnytskyi, M. V. 2014. Doslidzhennia poseleenniia Kozakiv yar u Khodosivka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 146-147.

Hotun, I. A., Synytsia, Ye. V., Kazymir, O. M. 2013. Okhoronni roboty na selyshchi Khodosivka—Kozakiv yar. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 195-197.

Grigorev, A. V. 2004. O finalnom etape volyntsevskikh drevnostei. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-press, s. 23-25.

Grigorev, A. V. 2009. O slavianskikh zemliakh Khazararskogo kaganata. In: Korotkevich, B. S. (ed.). *Slozhenie*

russoi gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoi istorii Starogo Sveta. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, Sankt-Peterburg, 14—18 maia 2007 g. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 214-221.

Dovzhenok, V. I., Linka, N. V. 1959. Raskopki ranneslavianskikh poselenii v nizhnem techenii r. Ros. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70: Pamiatniki zarubinskoi kultury, s. 102-113.

Diachenko, D. H. 2020. Problema rannohoncharnoho vyrobnytstva v serednodniprovskomu areali raikovetskoii kultury. In: Bibikov, D. V. (ed.). *Honcharne vyrobnytstvo serednovichnoho ta rannomodernoho naseleenniia Naddnipsianshchyny. Materialy naukovo kruhloho stolu. Vyshhorod, 27 chervnia 2020 r.* Vyshhorod, s. 4-8.

Koziuba, V. K. 2010. Fotohrafii ta maliunky rozkopok V. V. Khvoiky 1907—1908 rr. v sadybi M. M. Petrovskoho u Kyievi. In: Konvaliuk, V. N. (ed.). *Naukovo-doslidnytska ta prosvitnytska diialnist Vikentii Khvoiky. Do 160-richchia z dnia narodzhennia. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii Kyivskoho oblasnoho arkheolohichnoho muzeiu. Khalepia, 19 liutoho 2010 roku.* Trypillia, s. 59-79.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita antiqua*, 2, s. 111-136.

Komar, A. V. 2004. Saltovskaia i «saltoidnaia» kultury v Podneprove. In: Kukovalskaia, N. M. (ed.). *Prichernomorie, Krym, Rus v istorii i kulture. Materialy II Sudakskoi mezhdunarodnoi konferentsii. III—IV.* Kiev; Sudak: Akademperi-odika, s. 87-91.

Komar, A. V. 2005. Istoricheskie predposylki vznikoveniia legendy o polianskoi dani khazaram po arkheologicheskim dannym. *Evrei i slaviane*, 16: Khazary, s. 207-218.

Komar, A. V. 2006. Pogrebenie kochevnika nach. VIII v. u sela Zhuravlikha v Srednem Podneprove. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarское время, s. 403-412.

Komar, A. V. 2012a. Kiev i Pravoberezhnoe Podneprove. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—X vekakh: Arkheologicheskaiia panorama*. V. Moskva: Vologda: Drevnosti Severa, s. 300-333.

Komar, A. V. 2012b. Poliane i Severiane. *Dreuneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. 2010 god: Predposylki i puti formirovaniia Drevnerusskogo gosudarstva*, s. 128-191.

Komar, A. V. 2015. Denezhnyi schet rannikh slavian v predgosudarstvennyi period. *Dreuneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. 2015 god: Ekonomicheskie sistemy Evrazii v rannee Srednevekovie*, s. 44-94.

Komar, A. V. 2017. Mezhdru Rusiu i Khazariei: Dneprovskoe Levoberezhie IX veka v svete sovremennoi arkheologii. In: Nagirnyy, V. (ed.). *Rus' and the World of the Nomads (the second half of 9th—16th c.). Publication from the 7th International Scientific Conference, Plzeň, 23rd—26th November, 2016.* Krakow, s. 31-43.

Komar, A. V., Sukhobokov, O. V. 2004. Gorodishche «Monastyrishche» i drevnerusskii Romen: problema priemstvennosti. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-press, s. 159-173.

Kotyshev, D. M. 2019. *Ot Russkoi zemli k zemle Kievskoi. Stanovlenie gosudarstvennosti v Srednem Podneprove. IX—XII vv.* Moskva.

Kravchenko, N. M. 1979. Issledovanie slavianskikh pamiatnikov na Stugne. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane i Rus (na materialakh vostochno-slavianskikh plemen i Drevnei Rusi)*. Kiev: Naukova dumka, s. 74-111.

Kukhareno, Iu. V. 1963. Raskopki u s. Sakhnovki. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108: Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi, s. 243-250.

Linka, N. V., Shovkopliias, A. M. 1963. Ranneslavianskoe poselenie na r. Tiasmine. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108: Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi, s. 234-242.

Maksymov, Ye. V., Petrashenko, V. O. 1980. Horodyshche Monastyrok VIII—XIII st. na Serednomu Dnypri. *Arkheolohiia*, 33, s. 3-20.

Maksimov, E. V., Petrashenko, V. O., Pogorelyi, V. N., Terpilovskii, R. V., Tsyndrovskaiia, L. A. 1974. *Otchet o raskopkakh gorodishcha Monastyrek Kanevskogo raiona Cherkaskoi oblasti.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/24—1.

Maksimov, E. V., Petrashenko, V. O. 1988. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre.* Kiev: Naukova dumka.

- Markov, V. I. 2016. *Tiurkskii sled v istorii Ukrainy X—XVII vv.* Sankt-Peterburg: Evraziia.
- Mezentseva, H. H. 1965. *Kanivske poselennia polian.* Kyiv: KDU.
- Mykhailyna, L. P. 2000. Khronohiia ta periodyzatsiia starozhytnosti raikovetskoï kultury. *Arkheolohichni studii*, 1, s. 121-131.
- Motsia, O. P. 1993. *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st.: za materialamy nekropoliv.* Kyiv: Naukova dumka.
- Petrauskas, O. V. 2019. Volyntsevskiy kompleks rannoslov'ianskoho poselennia Obukhiv 2. *Arkheolohiia*, 1, s. 79-94.
- Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G., Abashina, N. S. 2011. Novye issledovaniia ranneslavianskogo poselennia Obukhov 2 v 2007 g. *Stratum plus*, 5, s. 61-88.
- Petrashenko, V. O. 1999. Formuvannia kultury typu Luky Raikovetskoï u Serednomu Podniprovi. In: Terpylovskiy, R. V. (ed.). *Etnokulturni protsesy u Pivdenno-Skhidnii Yevropi v I tysiacholitti n. e.* Kyiv; Lviv, s. 230-239.
- Petrashenko, V. O. 1981. *Lesostepnoe Pravoberezhnoe Podneprove v VIII—X vv.* Disertatsiia k. i. n. IA AN USSR. Kiev.
- Petrashenko, V. O. 1989. Volyntsevskia kultura na Pravoberezhnomu Podniprovi (za materialamy Khodosivskoho poselennia). *Arkheolohiia*, 2, s. 32-43.
- Petrashenko, V. O. 1992. *Slovianska keramika Pravoberezhzhia Serednoho Podniprovia.* Kyiv: Naukova dumka.
- Petrashenko, V. O. 2003. Khronohiia ta pokhodzhennia serednodniprovs'koi kruzhalnoi keramiki VIII — pochatku XI st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti tsentralno-skhidnoi Yevropy VIII—XI st. Materialy mizhnarodnogo polovoho seminaru, 7—20 lypnia 2003 r.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 125-132.
- Petrashenko, V. A. 1990. Volyntsevskia kultura na Pravoberezhnom Podneprove. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi.* Kiev: Naukova dumka, s. 47-50.
- Petrovska, Ye. O., Telehin, D. Ya. 1965. Rannoslovianskyy moylynl na r. Tiasmyn. *Arkheolohiia*, 18, s. 178-179.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovomaiatskaia kultura.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moskva: Nauka.
- Prymak, V. V. 1994. *Terytorialna struktura mezhyrichchia Serednoi Desny i Serednoi Vorskly VIII — poch. IX st.* Sumy.
- Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura (kulturno-arkheologicheskii aspekt issledovaniia).* Voronezh: VGU.
- Prykhodniuk, O. M. 1976. Rannoserednovichne slovianske poselennia na r. Ros. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z slovianoruskoi arkheolohii.* Kyiv: Naukova dumka, s. 101-119.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pamiatky Serednoho Podniprovia VI—IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Savchuk, A. P. 1983. Rannoslovianske poselennia poblyzu Pereiaslava-Khmelnytskoho. *Arkheolohiia*, 42, s. 88-90.
- Synytsia, Ye. V., Terpylovskiy, R. V. 2010a. Arkheolohichni doslidzhennia pamiatok rannoho serednovichchia na terytorii Kanivskoho pryrodnoho zapovidnyka: istoriia, zdobutky, perspektyvy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 226-237.
- Synytsia, Ye. V., Terpylovskiy, R. V. 2010b. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky 2009 roku na Kanivskomu poseleenni Kanivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii kafedry arkheolohii i muzeieznavstva.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/210.
- Synytsia, Ye. V., Hladkykh, M. I., Terpylovskiy, R. V., Shydlovskiy, P. S. 2007. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky 2005—2006 rokiv Kanivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii kafedry arkheolohii i muzeieznavstva na terytorii Kanivskoho raionu Cherkaskoi oblasti.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005—2006/245.
- Synytsia, Ye. V., Kiziun, O. H., Kravchenko, O. V., Motsia, K. O., Terpylovskiy, R. V., Tsilitskiy, V. V. 2005. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky 2003—2004 rokiv na Kanivskomu poseleenni Kanivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii kafedry arkheolohii i muzeieznavstva.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/151.
- Synytsia, Ye. V., Pichkur, Ye. V., Hladkykh, M. I., Ryzhov, S. M., Terpylovskiy, R. V., Shostyk, O. I. 2008. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky ta rozvidky 2007 roku Kanivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii kafedry arkheolohii i muzeieznavstva na terytorii Kanivskoho raionu Cherkaskoi oblasti.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/170.
- Synytsia, Ye. V., Terpylovskiy, R. V. 2009. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky 2008 roku na Kanivskomu poseleenni Kanivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii kafedry arkheolohii i muzeieznavstva.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/277.
- Skorokhod, V. M. 2020. Vypovziv — viiskovy i torhovo-remissnychi tsentr u Nyzhnomu Podesenni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 91-104.
- Smilenko, A. T. 1975. *Sloviany ta yikh susidy v stepovomu Podniprovi (II—XIII st.).* Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhzia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki).* Kiev: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1994. Deiaki spirni pytannia istorii naselennia Dniprovs'koho livoberezhzhia u druhii polovyni I-ho tysiacholitti n. e. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Ukrainy-Rusi.* Kyiv: Naukova dumka, s. 204-210.
- Sukhobokov, O. V. 2000. Ranni etapy kultury litopysnykh siverian (shche raz pro pamiatky volyntsevskoho typu). *Vostochnoevropeiskii arkheologicheskii zhurnal*, 3 (4) (online). Rezhym dostupu: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm> (Data zvernennia 31.01.2021).
- Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske Lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st.* Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1998. Deiaki pytannia etnokulturnoi istorii Livoberezhnoi Ukrainy ostannoi tretyni I — pochatku II tys. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 12, s. 59-65.
- Sukhobokov, O. V. 1999. Do pokhodzhennia ta interpretatsii pamiatok volyntsevskoho etapu kultury litopysnykh siverian. *Arkheolohiia*, 2, s. 25-39.
- Shchhavelev, A. S., Fetisov, A. A. 2017. K istoricheskoi geografii Vostochnoi Evropy IX v. 2: Karta skandinavskikh kompleksov i artefaktov. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. 2015 god: Ekonomicheskie sistemy Evrazii v rannee Srednevekovie*, s. 278-328.
- Shcheglova, O. A. 1987. Saltovskie veshchi na pamiatnikakh volyntsevskogo tipa. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza vostochnoevropeiskoi lesostepi.* Voronezh: VGU, s. 77-85.
- Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhzia*, 1, s. 162-204.
- Shcheglova, O. A., Oblomskii, A. M., Gavritukhin, I. O. 1996. Pamiatniki volyntsevskogo tipa. ikh spetsifika i genezis. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gapponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst.* Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 130-136.
- Iurenko, S. P. 1985. Volyntsevskia kultura. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta terytorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.*, gl. 4, r. 2. Kiev: Naukova dumka, s. 116-125.

D. G. Diachenko

RAIKY CULTURE IN THE MIDDLE DNIEPER

The paper is devoted to the Raiky culture in the Middle Dnieper. It reveals major issues of the phenomenon of Raiky culture and their possible solutions considering the achievements of Ukrainian archeologists in this field. The genesis, chronology and features of the development of material culture of the Raiky sites in the 8th—9th centuries of the right-bank of the Dnieper are analyzed. In general the existence of the Raiky culture in the Middle Dnieper region can be described as follows. It was formed in first half of the 8th century in the Tiasmyn basin. The first wheel-made pottery has begun to manufacture quite early, from the mid-8th century (probably at the beginning of the third quarter). At the first stage, the early vessels have imitated the hand-made Raiky forms as well as the Saltovo-Mayaki imported vessels. Significant development of the material culture occurs during the second half

of the 8th century. At the same time, the movement of the people of Raiky culture and the population of the sites of Sakhnivka type has begun in the northern direction which was marked by the appearance of the Kaniv settlement, Monastyrok, and possibly Buchak. This stage is characterized by the syncretism both in the ceramic complex and in the features of design of the heating structures. Numerous influences of the people of Volyntsevo culture (and through them – of Saltovo-Mayaki one) are recorded in the Raiky culture. It is observed not only in direct imports but also in the efforts of the Raiky population to imitate the pottery of Volyntsevo and Saltovo-Mayaki cultures, however, based on their own technological capabilities.

The nature of the relationship between the bearers of these cultures is still interesting. The population of Raiky accepts the imported items of Saltovo-Mayaki and Volyntsevo cultures, tries to imitate high-quality pottery of them, and even one can see the peaceful co-existence of two cultures in one settlement — Monastyrok, Buchak, Stovpyagy. However, the reverse pulses are absent. There are no tendencies to assimilate each other. Although, given the number and size of the sites, the numerical advantage of the Volyntsevo population in the region seems obvious. There is currently no answer to this question.

The first third of the 9th century became the watershed. The destruction of the Bytytsia hill-fort and the charred ruins to which most of the settlements of the Volyntsevo culture has turned, is explained in the literature by the early penetration of Scandinavians into the region or as result of the resettlement of Magyars to the Northern Pontic region. In any case, this led to a change in the ethnic and cultural situation in the Dnieper basin. According to some researchers, the surviving part of the population of Volyntsevo culture migrated to the Oka and Don interfluvium.

For some time, but not for long, the settlements of Raiky culture remained abandoned. Apparently, after

the stabilization of situation, the residents have returned which is reflected by the reconstruction of the Kaniv settlement and Monastyrok; in addition, on the latter the fortifications have been erected. The final stage of the existence of culture is characterized by contacts with the area of the left bank of Dnieper, the influx of the items of the «Danube circle», as well as the rapid development of the forms of early wheel-made pottery. The general profiling of vessels and design of the rim became more complicated, the rich linear-wavy ornament which covers practically all surface of the item became characteristic. This suggests the use of a quick hand wheel which has improved the symmetry of the vessels, as well as permitted to create the larger specimens. The evolution of the early wheel-made ceramic complex took place only by a variety of forms, however, technological indicators (dough composition, firing, density and thickness of vessel walls) indicate the actual invariability and sustainability of the manufacture tradition. The discontinuance of the functioning of the latest Raiky sites (Monastyrok and Kaniv settlements) can be attributed as the consequences of the first stages of consolidation of the Rus people in the Middle Dnieper dating to the late 9th — the turn of the 9th—10th centuries.

Keywords: Raiky culture, Middle Dnieper region, Volyntsevo culture, chronology, Early Medieval time, primitive pottery complex.

Одержано 31.01.2021

ДЯЧЕНКО Дмитро Геннадійович, молодший науковий співробітник, Інститут Археології НАН України, Київ, Україна.

Diachenko Dmytro G., Junior Research, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2849-7381, e-mail: dya4enkovi4@gmail.com.